

Pregledni znanstveni članek Review scientific paper (1.02)
Besedilo prejeto Received: 8. 1. 2021; Sprejeto Accepted: 5. 3. 2021
UDK UDC: 821.163.6(497.411)(=411.16)
DOI: 10.34291/Edinost/76/Stanonik
© 2021 Stanonik CC BY 4.0

Marija Stanonik

Judje v prekmurski literaturi: na primeru Jožefa Smeja in Miška Kranjca

*Jews in Prekmurje Literature: The Case
of Jožef Smej and Miško Kranjec*

Izvleček: Po zaslugi nekdanjih ogrskih/madžarskih zakonov se je v Prekmurju najdlje ohranila dokaj kompaktna judovska skupnost v današnji Sloveniji. Prispevek se osredotoča na primerjalno analizo Židov/Judov v literaturi dveh glavnih osebnosti prekmurske literature. Že v poimenovanju oseb, ki so predmet tukajšnje obravnave, se razhajata. Prvi govori o Židih, drugi o Judih. Posvetili smo se temu, kaj ju v literaturi še ločuje in kaj morda povezuje. Miško Kranjec se je izvil iz prvotno krščanskega habitusa in postal izrazito socialno angažiran pisatelj, kar je zaznamovalo tudi njegovo stališče do Židov, ki jih njegove literarne osebe doživljajo kot pripadnike izkoriščevalskega razreda. Jožef Smej je že kot katoliški duhovnik zavezan evangelijskemu poslanstvu, ki mu tudi drugi vatikanski koncil do sorodnih verstev narekuje dialoško držo. Judje iz njegove literature so globoko verne in tragične osebe.

Ključne besede: Prekmurje; literatura; Miško Kranjec, Jožef Smej; Judje/Židje; veroizpoved, socialna diferenciacija, nazorska diferenciacija, medreligijski dialog, Biblija

Abstract: *Thanks to the former Hungarian laws, Prekmurje is the region of Slovenia where a fairly compact Jewish community has been preserved for the longest time. The article focuses on the comparative analysis of the Jews in the literature of two main personalities of Prekmurje literature. They differ already in the naming of the people who are the subject of the discussion here. The first addresses Jews as »Židi«, the second as »Judi«. We researched what else separates them in literature and what might connect them.*

Miško Kranjec evolved from his originally Christian habitus and became a distinctly socially engaged writer, which also marked his attitude towards the Jews, whom his literary figures perceive as members of the exploitative class.

As a Catholic priest, Jožef Smej is committed to the Gospel mission, to which also the Second Vatican Council dictates a dialogical stance towards related religions. The Jews in his literature are deeply religious and tragic figures.

Key words: *Prekmurje; literature; Miško Kranjec, Jožef Smej; Jews; religion, social differentiation, ideological differentiation, interreligious dialogue, the Bible*

Uvod

Čeprav je, resnici na ljubo, motivika judovstva v literaturi Miška Kranjca in Jožefa Smeja bolj ali manj obrobna, omogoča tukajšnja obravnava večplastni, celo kronološki vpogled v judovstvo na tistem koščku slovenske zemlje, ki je nekaj kratkih let pripadala davni Metodovi škofiji,¹ in neznani avtor² posledice njenega razpada primerja z davno usodo izvoljenega ljudstva.

Miško Kranjec (1908–1983) in Jožef Smej (1922–2020) sta še imela priložnost, da sta se z njimi srečevala v živo in to svojo izkušnjo prenesla v svoje ustvarjanje.

Prispevek se želi osredotočiti na primerjalno analizo Židov/Judov v romanih dveh poglavitnih, uglednih, vsak s svoje strani protežiranih osebnosti prekmurske literature. Kaj ju v literaturi ločuje in morda povezuje?

Že v poimenovanju oseb, ki so predmet tukajšnje obravnave, se razhajata. Prvi govori o Židih – z nikoli zares predelano bolečino zaradi družbene prikrajšanosti v otroštvu, drugi o Judih, »izraelitih« po prekmursko, z dialeško držo, ki daleč prehiteva teološki nauk iz dogajalnega časa v njegovih romanih.

1 Jožef Smej

Najbrž po zaslugi nekdanjega ogrskega/madžarskega zakona se je v Prekmurju najdlje ohranila dokaj kompaktna judovska skupnost

1 »Čustva, kakršno je oznanjal sv. Metod, ne bi se bili branili polabski Slovani. Ono bi jim bilo oplemenitilo staro omiko in rešilo narodnost. [...] Lepa cerkev Marije Vnebovzete stoji neki prav tam, kjer so zagrebli sv. Metoda pred 1000 leti. Tu je najtožnejša gomila slovanska. V Metodovem grobu leži pokopana slovanska jedinstvo. Danes nima Slovanstvo nobene vodilne ideje, ki bi kakor električna iskra prešinjala in vnela vse njegove ude. Sleherno pleme se osamelo bojuje za borni svoj obstoj. Razcepljenost in mržnja prevladujeta posamične pojave vzajemnosti. Naš duševni kralj Matjaž, naš Metod, še vedno spi na Velehradu ... Z juga je šla gori pohlevna želja, naj se da letošnjim velgraškim romarjem v podpis prošnja do sv. Očeta, naj nam povrne o tisočnici biser Metodov – presladko slovansko liturgijo. Na Velehradu so bili gluhi. Mi pojdemo na Velehrad! Kakor Židje k razvalinam svetišča sionskega. Na njegovih razvalinah se spominjajo davno zašle slave in nekdanje veličastne službe božje ... in plakajo.« (Pogled na stari Velehrad [Velegrad?] 1885, 205–206)

2 Najbrž Anton (Ante) Trstenjak.

v današnji Sloveniji vse do nacistične okupacije Madžarske sredi druge svetovne vojne, ko so Judje doživeli podobno usodo kot drugod po zasedeni Evropi.

V dualistično urejeni državi³ je bilo po 53. členu madžarskega državnega zakonika iz leta 1868 uradno priznanih pet veroizpovedi: katoliška, reformirana (kalvinska), augsburška (evangeličanska), vzhodno grška (pravoslavna), uniatska (grškokatoliška) in *judovska*.⁴

Tako pridemo do motiva Judov, po prekmursko »izraelitov«, v Smejevi trilogiji. Njegove knjige *Po sledovih zlatega peresa* (1980), *Ivanocyjeva skrivnost* (2012) in *Psalmi vaškega župnika* (1992) so izrazito kronotopične, saj zajemajo zgodovino *Slovenske okrogline/Slovenske pokrajine*, današnjega *Prekmurja*,⁵ od srede 18. stoletja do srede 20. stoletja.

Tako kot na splošno⁶ se je o njegovih pripadnikih tudi v *Slovenski okroglini* govorilo marsikaj nečednega (Smej 2012, 174), v kar prekmurski škof nikoli ne zavije, čeprav ne taji njihove prebrisanosti: drzni in prekanjeni, hkrati šaljivi žepar, ki se pa brani, da je »pošten sin Izakov in Jakobov« (Smej 1980, 249), si ne more kaj, da ne bi župniku izmaknil pravkar pridobljenega in plačanega dragocenega prekmurskega slovenskega rokopisa *Domacse vracsitelsztvo*⁷ z obešenjaško sofistično utemeljitvijo: »Mikloš je katoliški duhovnik, zato mora vse zapustiti, kakor je rečeno v evangeliju. Če mora zapustiti ženo, hišo, njive, mora toliko bolj zapustiti tudi svoje rokopise. Da se bo lažje ločil od njih, mu moram pomagati. Kako naj mu pomagam? Tako, da mu rokopis odnesem.« Prešine ga: »Vrač bom, penez bom imel kakor nekdanj kralj Salomon!« (254) Skrije ga pod cerkveni prag in se pridruži drugim beračem.

3 Avstrijsko-Ogrska pogodba je bila sklenjena 1867 (*Enciklopedija Jugoslavije* 1983, 383 sl.).

4 Za prenašanje verske tradicije je veljalo pravilo: spol sledi spolu. Primer: »Če bi se mi bil rodil sin, bi bil po državnem zakonu Jud, dal bi ga obrezati; ker pa se mi je rodila deklica, sem jo dal krstiti in sem jo tudi vzgojil v veri njene matere.« (Smej 2012, 146, 369)

5 Kakor so to upravno enoto poimenovali v 20. stoletju po priključitvi prvi Jugoslaviji.

6 Prim. konkretne raziskave na to temo (Valenčič 1992; Krabonja 1995, 789–810; Štepec 1995, 811–827; Mlakar 2019, 179–186).

7 *Domacse vracsitelsztvo* [= *Domače zdravilstvo*]. Ob njem je omenjena letnica 1731 (Smej 1989, 246).

Kuharica Magdalena pravilno sklepa, kdo bi utegnil biti tat. Ko se mu približata dva oborožena vojščaka, se širokousti, da je »pravoverni Jud, ki rad prepeva psalme« (256): »Jahve naj vodi vajino usodo. Gad ob stezi naj piči sovražnikovega konja v peto, da njegov jezdec pade vznak. Vsemogočni naj vaju blagoslavlja z blagoslovi neba, z blagoslovi brezna, z blagoslovi prsi in materinega telesa,« (249) in še naprej brezbrizno prepeva: »Gospod je moj pastir, po zelenoj travi pase mene i k hladnim vodam me pela.« (256)

Ta čas se pri obedu plebanuši, duhovniki, pogovarjajo, da je znameniti rokopis morda izpod peresa nekega slovenskega doctorja medicusa. Mikloš Küzmič, sam človek peresa,⁸ pa usmeri pogovor na višjo raven, s čimer se izrecno katoliški pisatelj oddolži svojemu poslanstvu: »Vse izgine brez sledu, razen tistega, kar človek napiše. Tisto postane last naroda. Nepreklicna last. [...] Judje so bili zmožni za denar prodati vse razen svojega slovstva.« (253–254) Smej v biografskem romanu o duhovniku dr. Francu Ivanocyju – Kodili (1857–1913)⁹ kar najlepše osonči tiste, ki živijo s starozaveznim Svetim pismom do današnjih dni, s čimer odpravi enostranski, predsodkov poln pogled nanje.

Zdravnik, po rodu Nemeč, ki se je odlično naučil ravénskega prekmurskega dialekta in (po smejevsko!) rad ponavlja: »Ljudstvo med Muro in Rabo ima sladek jezik (blagodoneč jezik), hladno kri, vroče srce in trdo kožo.« Bil je Jud. Ob velikih praznikih se je v katoliški soboški župnijski cerkvi svetega Nikolaja udeležil službe božje. Ostal je vse življenje samski. Mamon (denar, bogastvo) ni bil njegov bog, samo Adonaj, Jahve. Zdravil je večidel zastonj. Ko so ga vprašali, koliko naj mu plačajo, je po navadi odgovoril: »*Lehana aba Jerušalainu*, to je prihodnje leto v večnem Jeruzalemu!« (Smej 2012, 52–53)

V skrajni sili so ga poklicali k Rozaliji Hujs iz Kūkeča. »Kirurguš« je očetu razložil resnost hčerine bolezni: »Verujete v Boga?« [...] Z Miklošovega obraza razbere pritrden odgovor in nadaljuje: »Tudi jaz verujem. [...]

8 Mikloš Küzmič (1737–1804) je prvi prevajal svetopisemska in liturgična besedila za katoliško rabo v prekmursko slovenščino (*Leksikon* 1996, s. v. »Slovenska književnost«).

9 Imel je veliko možnosti, da bi postal ugleden član madžarske cerkvene hierarhije, a je raje postal podeželski župnik in tako pomagal kljubovati pritiskom hude madžarizacije slovenskega prebivalstva v Prekmurju.

V dvainsedemdesetem psalmu beremo *Hvaljen bodi, Gospod Bog, Bog Izraela, ki sam dela čudeže*. Verujete v čudeže? Vprašujoče se ozre na Mikloša, potem ko je posebej poudaril besede Boga Izraela in *neifleoth, čudež*.« (54)

K bogojanskemu župniku Štefanu Benkoviču pošlje po zdravilno zelišče, ki je zares čudežno učinkovalo. Tako je rešil Ivanocyjevo mater, še preden je to postala.

Jud je bil tudi stari Jakob Gonai, ki reši iz finančne zadrege Franca Ivanocyja, daleč naokrog znanega tišinskega župnika. Ta se je moral večkrat zagovarjati zaradi najrazličnejših obtožb, predvsem zaradi zavezanja za enakopravnost slovenskega jezika, na skrivnem pa ni »nikoli rovaril proti madžarski oblasti« (Smej 2012, 362).

Po odločitvi sodišča, da mora plačati denarno kazen namesto učitelja, krčmarja in katoliških vernikov, se Ivanocy v hipu odloči, da bo na dražbi prodal dom v Andrejcih. Zanj sta se potegovala krajevni župan in Jud iz Murske Sobote, Jakob Gonai, ki je bil pred dobrimi petindvajsetimi leti gradič prodal Ivanocyjevemu očetu. Nepričakovano se jima pridruži še tretji interesent, Jakob Gonai st., Jud iz Csorne, bratranec soboškega Juda, ki temu pojasni, da po smrti slepe hčerke želi ravnati v duhu Danijelovega nasveta Nabuhodonorju: *Parak khattaim*, kar pomeni: »Zbriši svoje grehe z usmiljenjem do bednih.« (Dan 4,24) Na dražbi ga prekosi, da mlajšemu Jakobu zavre kri. Toda vsi ostrmijo, ko sporoči, da je v Ivanocyjevem imenu pripravljen poravnati s sodišča zaukazani znesek, gradič pa ostane še naprej njegov (Smej 2012, 369–370).

Jud iz Csorne ni prihitel na dražbo kot *deus ex machina*. Z Ivanocyjem sta se spoznala pred nekaj desetletji po zaslugi Judove slepe hčerke, ki je bila glede na materino veroizpoved katoličanka. »Jaz sem Rebeka,‘ se mu predstavi v kostanjevem drevoredu. ‘Pa ne misli, da sem Judinja, čeprav je moj oče Jud. Krščena sem. Katoličanka. Kakor moja mati.‘« (157) Tudi njen oče bi se že bil dal krstiti,¹⁰ ko žene ne bi premotil neki popotni

10 Za krst in sprejem člana judovske veroizpovedi v katoliško vero je obstajal poseben obred, ki ga Jožef Smej natančno opiše na primeru dijaka Samuela Stangla v Győru 1753. leta. Tudi novo ime

godbenik. Njun globoki pogovor obema seže v srce. Ona ga želi osvojiti, zato je zaprepadena, ko izve, da ji kot bogoslovec ne more slediti. Žensko vztrajna mu piha na dušo: »Lepota je močnejša od znanosti. Če sem lepa, mi je od Boga določeno, da pojdeš z menoj na skupno življenjsko pot. [...] S teboj bi živela in umrla, bila bi kruh potomcem do tretjega in četrtega rodu.« (166.167)

Njun pogovor zmoti Rebečin oče. »Čistokrven Jud.« (169) Smej si dá veliko opraviti z njegovim opisom, kot da želi razbiti stereotipe o pojavnosti njegovega rodu. Doslednost v izpolnjevanju pravil ali plemenitost njegovega značaja se vidi iz njegove odločitve, da hčerko vzgaja v veri njene matere. »Poudarjam: v veri, ne pa po zgledu matere moje ljube Rebeke.« (170) »Do kraja pošten Jud« (173) v Jezusovem govoru na gori odkriva veliko skupnega s starozaveznimi psalmi in pregovori. »Pri neki preprosti judovski ženi tam iz Jezusovih časov so našli njeno zapuščino. [...] Eno odejo, zvitek Psalmov in zvitek Pregovorov!« (171)

V pogovoru med študentom Ivanocyjem in Rebečinim očetom smo pričali, kako utegne doživljati Jezusa pripadnik Stare zaveze: »Sebe je postavil namesto Boga. Glede jeze, prešuštva, ločitve, prisege, maščevanja, ljubezni do sovražnikov daje samozavestno svojo zakonodajo: JAZ PA VAM PRAVIM ... šestkrat to ponovi. To je odmev tistega JAZA iz gorečega grma. JAZ sem, ki sem [prim. 2 Mz 3,14].« (173)

Jakob Gonai se ne strinja z Jezusovim napotkom »*Če ti hoče kdo na silo, po krivici vzeti suktnjo, mu povrh pusti še plašč*« (Mt, 5,40). Čeprav mu je simpatičen, ga ne more sprejeti za odrešenika: »Ni prinesel svetovnega miru, ni olajšal bede sveta, ni razodel skrivnosti, zakaj trpijo tudi nedolžni. Zakaj se je moja Rebeka morala naroditi slepa?« Njegova mila hči tu protestira: »Očka, jaz bolje vidim kakor ti! Ali si pozabil na 8. vrstico 146 psalma: Gospod odpira oči slepim?« Ona se ne čuti tako prikrajšane zaradi slepote, kakor zaradi nje trpi njen oče. Smej v naravnost mistični sceni slika njuno doživljanje evharistične daritve v najsvetejšem trenutku. Kljub temu ostajata vsak na svojem bregu: »Ti ostaneš pri eni, sveti, katoliški, apostolski

je moral izbrati. »Po tretjem očenašu ga je kanonik prijel za roko in peljal v stolnico, rekoč: Stopi v cerkev božjo, da prejmeš krst in boš imel delež s Kristusom in njegovimi svetniki!« (Smej 1980, 125)

in trajni Cerkvi (peklenka vrata je ne bodo premagala! [Mt 16,18]), jaz pa ostanem pri večnem Izraelu.« Ne zaradi bahavosti, temveč zaradi bolečine, s katero izpolnjuje predpis in s tem obljubo izgubljeni ženi, in zaradi želje po hčerkinu sreči prizna: »Kakor sodnik Jefte [prim. Sod 11,29-40] sem žrtvoval svojo edinko. Kot veren Jud do zadnjih vlaken svojega uma in srca vzgajam Rebeko v katoliški veri. Poleg Svetega pisma Nove zaveze ji razlagam tudi psalme. Mar ni psalter tudi vaša pesmarica?« (173)

Ugotovitev je izraz veselja, da obstajajo med Judi in kristjani tudi skupne molitve. Od časa do časa sta jih z Rebeko prepevala. Bral ji je iz Stare in Nove zaveze, vsak dan kaj iz evangelijev. In ona, zvesta Jezusu, pred smrtjo očetu naroči, naj ji da na nagrobnik vklesati: »ENO VEM, DA JAZ, KI SEM BILA SLEPA, ZDAJ VIDIM (Jn 9,25).« (369)

Njen užaloščeni oče je prepričan: »Rebeka je bila boljši Abrahamov otrok kot marsikatera Judinja ...« (369)

2 Miško Kranjec

Kranjčev pisateljski opus je preobsežen, da bi tukajšnji prispevek lahko zajel obravnavano motiviko v vseh njegovih delih. V številnih razpravah o njih jo je načel že Franc Zadavec (1988, 94–96). *Mladost v močvirju* (1977), tj. s stoječo vodo namočena krajina in ubožne razmere večine njenih prebivalcev, ga je zaznamovala za zmeraj. *Rdeči gardist* 1–3 (1950; 1964; 1965; 1967) pa nakazuje njegovo lastno družbeno angažirano prihodnost.¹¹

Na podlagi pregledanih del se izkaže, da ima Kranjec pred očmi zgolj enega tipičnega Žida, ki se z različnimi imeni seli iz knjige v knjigo. Okarakteriziran je le s tipičnimi lastnostmi: vaški mogotec – gostilničar ali trgovec; prijazen do tistih, ki imajo denar, in zoprn tistim, ki ga nimajo.

11 Poleg omenjenih dveh knjig so v tukajšnjo analizo vključena še dela *Pisarna* (1950), *Ljubezen Heli Weiszove, Režonja na svojem* (1973).

2.1 *Pesem ceste (1934)*

Na vstopni točki še ni individualiziran, niti z imenom ne: Taš se jezikavim ženskam umakne k »židu«¹² in tam lahkomišlno zapravi prihranke, namenjene za obnovo hiše, saj se je nameraval poročiti: »Žid je bil izvrsten človek, to je Taš vedel [...] Če greš k židu, je skoraj huje, kot bi stopil k samemu hudiču. A kaj, ko drugod niso imeli žganja. Celó obed mu je židinja dala zastonj. Čeprav je Taš vihal nos nad tem, kar je židinja skuhalo, je naposled le prijel za žlico, ko je videl, da je jed čista in okusna.« (Kranjec 1934, 15) Ko je »Tašu zmanjkalo denarja, [...] pa žid ni bil več tako prijazen. Vrag ga vzemi, saj je Taš dobro vedel, kako je z židom. [...] Žid, močan dedec, ga je zgrabil za vrat in ga postavil pred hišo. Vrag po židu!« (16)

2.2 *Pisarna (1950)*

Trije potniki so prvič v svojem življenju prihajali v Ravno. Molče so se predajali vsak svojim mislim.

Miha Koudila je peljal svojo revno družino z dvema vrečama zrnja, s katerima se bodo pretolkli čez zimo: »Težko bo za sleherni krajcar. No, samo da imamo streho ...«

- »Ali bo Žid mene ali jaz njega,« si je del Požgaj, ko je gledal pred seboj Žida.

- »V desetih letih moram obogateti,« si je rekel Žid. »Potem lahko začnem v mestu.«

Voznik pa si je dejal: »Za kozarček žganja ne bo dal nobeden.« (Kranjec 1950, 6-7)

Le Koudila, ki ima na vozu nosečo ženo in štiri otroke, je vozniku pripravljeno pomagati izvleči voz iz blata. Požgaj se za prošnjo ne zmeni, Žid Hohner takoj pokaže svojo naravo: »Plačal sem, da se peljem, ne pa da sam potiskam voz. [...] Če bom hodil peš, mi boš vrnil.« Voznik osupne:

12 Samo v tej knjigi je »žid« pisan z malo začetnico, v naslednjih je že pisan z veliko začetnico.

- »Figo, pa še lahko kar dve, če hočeš! In čeprav si stokrat sin izvoljenega ljudstva. Rajši Koudili vse kakor tebi en sam krajcar. Smrdiš mi!«

- »Smrdiš ti po kravjeku, sin živinskega plemena,« je rekel Žid. »Jaz pa sem otrok izvoljenega ljudstva.«

- »Pritepenec si,« je dejal voznik. »Bog, ki ste ga križali, že ve, zakaj vas je razgnal po svetu.« Koudila skuša opravičiti neuglajenega voznika in se spoštljivo obrne k Židu: »Naj ne zamerijo, če bom vprašal: 'Ali so tu doma?'« Žid pa ga žaljivo zavrne: »Ne hodi z mano vštric, tudi ti smrdiš.« Mihi se je uprlo in ni Žida več niti vikal, kaj šele onikal: »Smrdiš ti in tvoj rod! Strgan kakor berač, ohol pa kakor grof!« (6)

Žid je zvečer dejal ženi:

»Trgovine nimajo tako rekoč nobene. Mislim, da nama bo uspelo. Nočem, da bi tu poginila. [...] Nato je pobožno vzdihnil zase: O gospod vojnih trum, ne zapusti in ne zavrzi svojega hlapca. Usmili se ga v tej strašni vasi med razkolniki. Pomagaj mu, da se čim prej reši od tod ...« To pomoč je Hohner videl določno v denarju in veroval trdno v njo. (10)

Ko je župan odbil prošnjo Marku Požgaju, naj mu da v zakon svojo starejšo šepajočo hčer, mu je ta segel v roko, rekoč: »Škoda, da se nisva pobotala. Zdaj bo Žid obogatel, ne vaša hči in vi ...« (11)

Oba, Požgaj in Žid Hohner, sta se trudila imeti z oblastjo urejene odnose. Žid je sicer skušal pri žandarjih vzbuditi sum o konkurentu, a se mu ni posrečilo: »Trgovcev je. Listine ima v redu. Izdala jih je naša oblast.« (12)

Hohner in Požgaj sta mešetarila vsak na svojem koncu vasi. Aron Hohner je molil za blagoslov k Jehovi, Požgaj je kadil pipico. Poročil se je s priletno vdovo, ki je skrbela za prodajalno, sam pa s konjem odhajal po kupčiji. Židu je šlo bolje: »Žid je Žid, toda pri njem laže in bolje prodaš pa tudi kupiš ceneje. Pogaja se s teboj.« (13)

»Bog vseh Izraelcev je imel s Hohnerjevimi prošnjami in molitvami obilo opravka, še več pa z njim samim, da ga je rešil neprijetne konkurence

s Požgajem. In res mu je pomagal: po treh letih je Hohner kupil od občine kos močvirnega sveta poleg Reckovih.« Tam je postavil veliko hišo, odprl v njej trgovino in gostilno, Požgaj pa jim je posojal denar. Samo Miha Koudila je vsako pomlad odhajal po svetu za kruhom, vsako jesen se je vračal. (13–14)

Židinja Helena je po šestih letih skupnega prihoda v Ravno povabila v hišo Koudilovo ženo za pomoč, z obljubo, da ji bo plačala ali dala kaj za otroke. Tu je priložnost za socialno razsežnost Kranjčeve literature in njegovo distanco do krščanstva, ko se žena Lena v Židovi hiši začne primerjati: hkrati so prišli v Ravno. »A kje sta danes in kje smo ostali mi? Povrhu so židovske vere, molijo krivega boga, mi pa pravega. Kristusa so križali, so nam vedno pravili v cerkvi, in bog jih je zato razgnal kakor čredo po svetu, srečo pa jim je le dal. Nas ni razgnal, zato pa moramo sami po svetu ...« (14)

Že nekaj let je vrelo in začela se je prva svetovna vojna. Požgaj je bil vpoklican na fronto. V Ravnem sta še samo župan in Žid, ki je imel sam trgovino, mislila na zmago. Najprej sta se veliko shajala pri pijači, nato pa se nevarno sprla. V prerekanju ju je presenetil Požgaj, ki se je bil vrnil s fronte, saj sta bila prepričana, da sta se ga znebila. Dal si je duška in obema prisolil zaušnico. Miha Koudila je bil temu priča in Žid Hohner je verjel, da mu bo to koristilo na sodišču.

Beltinci so doživeli t. i. revolucijo z množico kmetov, ki so se na sejamski dan vrgli na grofovski grad in židovske trgovine ter razbili sinagogo. V Ravnem se je vaški srd znesel nad Hohnerjem – okrivili so ga za vse na svetu, tem bolj, ker so nekateri mislili predvsem na Židovo trgovino.

Aron Hohner do konca ni verjel, da bo država propadla ali da bi mu Ravenci kaj storili; »imel jih je za prevelike bedake«. Ko pa so sodelovali v beltinskem upor in mu »[s]poročili, da pridejo na večerjo«, ga je zajel obup. Miho Koudilo je naprosil, naj mu z otroki pomaga poskriti imetje, in razglasil, da bo razprodaja po najnižjih cenah. Čeprav jim oče ni dovolil, so se z materjo dogovorili, da bodo iz Židovih zalog vzeli le po nekaj kosov mila in drugega, česar so zares potrebni.

Medtem ko se je Koudilo v službi nočnega stražarja čutil odgovornega le, da trgovino obvaruje pred ognjem, je Žid od njega zahteval, naj mu varuje

imetje, sam pa je zbežal v mesto. Vrnil se je z vojaki, da so zasliševali in pretepali domačine. Vsi so na vprašanje, koga so še videli v trgovini tisti večer, omenjali Miho Koudilo z njegovim stražarskim batom, on pa ni ovadil nikogar, ker mu to ni bilo mar, in je pač pazil na ogenj, ki bi lahko nastal. Bila da je revolucija, o kateri ni imel nikakršnih navodil. Hohner naj bi bil takrat privedel vojake. Dva od njih sta planila nadenj do krvi. Povrhu mu je še Žid oponesel: »Sosed, mislil sem, da ste bolj pošteni ...« (40) Šele tedaj je oče izvedel, da je eden od sinov odnesel za družino zaboj mila in zaboj sladkorja.

Petdeset Ravencev so odpeljali v Sombotel, jih temeljito pretepli, po dveh tednih pa jih je tam osvobodila revolucija. Ko so se vrnili, Žida Hohnerja niso več našli v Ravnem. Svoje premoženje, razbito hišo in požgani hlev je za polovično ceno prodal Požgaju. (46)

2.3 Mladost v močvirju (1977)

Miško Kranjec je izstopil iz prvotno krščanskega habitusa in postal izrazito socialno angažiran pisatelj, kar je zaznamovalo tudi njegovo stališče do Židov, ki jih njegove literarne osebe doživljajo kot pripadnike izkoriščevalskega razreda. To pride najbolj do izraza v avtobiografskem romanu *Mladost v močvirju* (1977), v katerem je večina motivov, ki jih je literarno predelane mogoče prepoznati že v prejšnjih Kranjčevih delih.

2.3.1 Socialna diferenciacija

Žid Reich je bogatel, ne da bi bil kdo mogel reči, da je komu ukradel en sam krajcar. Prekupčeval, prodajal, cel dan čepel v trgovini ali na vozičku do mesta in nazaj, spravljaj denar, bogatel, v duši pa postajal čedalje bolj reven, kljub vsemu znanju in poznavanju sveta, ki ga je imel. (Kranjec 1977, 246)

Osrednjo vlogo v tem delu ima družina Žida Reicha, še posebej edinka Iluš, ki ji starša zaradi družbe dovolita otroško prijateljstvo s sosedom Miškecem. To naklonjenost on in njegov starejši brat Lojz pridno izkoriščata. Izzivalne besede in odločitve Kranjec zmeraj da izreči in izvesti starejšemu bratu Lojzu, ki je seveda njegov alter ego.

Na primer, ko Lojz izsiljuje strica z grožnjo, da bo nabrane noge raznih ptic odnesel Židu, če od njega ne bo dobil nič zanje. »Že res, da je Žid nekaj čenčal, da bi on ... Židje že znajo vse preprodati.« (60) Tam sta že izmaknila kakšno malenkost. Lojz si že izmišlja situacijo, kako bi se to dalo izpeljati za tri ali štiri velike žeblje. Oče mu je to strogo prepovedal. A brata sta to premišljeno izpeljala.

»A veš, kje ima Žid žeblje?« mi je dejal Lojz, ko sva ostala sama. Židovo trgovino sem dobro poznal, vedel sem, kaj ima po predalih. Ne le, da sem hodil kupovat vse, kar smo potrebovali doma, Židova hčerka Iluš me je včasih potegnila v trgovino, ko da si jo morava ogledati, in naj se je Žid še tako jezil, preden je dekle izrinil iz trgovine, je že minilo nekaj časa. [...] – vedel sem tudi, kje ima Žid žeblje vseh vrst. [...] Sam ne vem, kdaj in kako sva se kar na vsem lepem znašla na Židovem zagrajenem dvorišču, kjer je Lojz zapletel Iluš v igro, nazadnje pa jo razjezil, da je pograbila mene za roko in rekla: »Pojdi, Miškec, se bova sama igrala.« [...] Znašel sem se v popolni grešni priložnosti, pa tudi dolžnosti [...] »Stran od žebļev,« mi je nekaj prigovarjalo, in verjel sem, da je to moj angel varuh, ki se je prav gotovo zanalašč pritihotapil za nama z Iluš v trgovino, da bi me bil obvaroval.

In najbrž bi mu bilo uspelo, celo še, ker je Žid kar naprej obračal oči po meni, da ni tisti trenutek nekaj moralo nastati na dvorišču, ker je Židinja odprla duri na trgovino in zaklicala možu: »Pojdi, no, da boš videl.« (149–150)

»Najraje bi se razjokal nad samim seboj, nad celim našim življenjem. Kradel sem, Židu žebļje.« (151) Ko oče ugotovi, da so dodatni žebļji ukradeni, oklofuta Lojza, a ta mlajšega brata ne izda.

V začetku prve svetovne vojne, ko njuna mati tarna Židu, da bo kdo od njenih moral na fronto, ji Reich zabrusi: »Manka néni – Serbi so nam ubili tronörököša, hočejo nam vzeti državo, vero pa odpraviti, ker so pravoslavci. Kdo naj nam brani državo, ha? [...] Tudi revni ljudje potrebujejo državo, da jih varuje pred razbojniki.« Razburjen odide, njegova žena pa materi zaupa, da Reichu ne bo treba na fronto, ker ga meče božje. (231)

Žid si je želel moškega naslednika. Žena mu je leto za letom rojevala dečke,¹³ a ko so bili po judovski šegi komaj obrezani,¹⁴ so jih že morali pokopati.

2.3.2 Iluš

Smrti se je uprla le ženska, deklica Iluš. (238) »Če je oče že ni mrzil, rad je dolgo ni imel, ker kaj naj pomeni v židovskem rodu ženska.« »Čeprav je bila ženska in takšna tako malo pomenila v židovskem življenju, sta jo oče in mati nazadnje edinko le morala, če že ne oboževati, pa vsaj čuvati.« (246)

Vse sta storila zanjo, »le ljubezni ji nista znala dajati« (240). Zanjo skoraj nista imela časa niti želje, da bi se ji posvetila. Žid je ni vzel na kolena, »le ogledoval si jo je, se zamislil vselej, najbrž v zavesti, da pač ni moški, ki bi nadaljeval njegov rod« (242-243). Prodajal je šolske tablice in kamenčke, toda nikdar ni na nobeno od njih Iluš kaj narisal, ker je bilo škoda časa ali mu je zmanjkalo domišljije (242). Zato je tudi Iluš ni imela in ni znala oživiti igrača, ki jih ji je oče prinašal iz mesta. Lojz ji poškodoval tri punčke in jo nabunkal, zato se ni več smel igrati z njo. To nalogo je dobil mlajši, Miškec.

Iluš se je želela igrati z njim. Užaljena je, kadar takoj ne priteče. Mati dopoveduje otroku, da s tem služi doma za sol itd. Židinja ga skuša pridobiti s kosom namazanega kruha. Deček se celo temu odreče, ker so punčkine igre zanj dolgočasne.¹⁵

Iluš pa ga je tako vzljubila, da sta se starša bala za njeno prihodnost.

»Vidva se ne bosta smela poročiti,« je nekoč rekla Židinja, ko sta naju z našo materjo gledali pri igri. »Drugačno vero imate ... ni prava, krščen si in ne obrezan ... in drugačne krvi.« Žid je vedno to povedal naravnost: našo vero je imel za krivo, odpadništvo.

13 »Lahko sta oba zavidala našo mater, celo kasneje za kar štiri dečke, ki so kljub vsej revščini tega močvirja kljubovali smrti. Zavidljiva ni bila le kri, ki se je pretakala po naših žilah, bila je zanju nežidovska kri, čisto neuporabna, taka beraška, zamočvirjena poljanska pa le še bolj. Najčistejša kri pa je le bila vsaj dotlej židovska, komaj grofovska jim je bila kaj pomenila.« (Kranjec 1977, 240)

14 Morda so umrli zaradi okužbe.

15 Za asociacijo na njuno druženje prim. fotografijo deklice in dečka, ki je izginil v Auschwitzu (Zadravec 2017: 179).

Njegova žena je bila vljudnejša. Le pri krvi, tej krvi, ki smo mi bili prepričani o njej, da se pretaka v žilah vseh ljudi enaka, je tudi ona mislila tako ko njen mož: imeli smo nečisto, nežidovsko kri, proletarsko, beraško. (244)

Saj bi na to pozabil, »če ne bi Radošička in Židinja naprej, čeprav v šali, omenjali teh stvari« (245). Tudi v šoli ga je hotela imeti ob sebi. »Boš prej končal, če prej začneš. Apuš bo govoril učiteljem, da te vzame.« (240) Iluš stoji prazne oblečena z dvema kitkama črnih las, skrbno povezanima s širokimi roza pentljami, pred Miškecevo materjo in ji ukazovalno dopoveduje: »'Édeš apuš' je rekel, da mora iti z menoj, 'Manka néni.'« (244)

Mati mu je dala čisto srajco iz debelega platna, v naglici si je umil zaprašene noge, čeprav je potem bos stopal poleg nje. Prijela ga je za roko in nekje na poti vzhičeno dejala: »A ni lepo, ker greva oba v šolo?«, »ne da bi me bila vsaj malo izpustila iz svoje roke« (251).¹⁶

Reich se je trudil, da bi se male Iluš ne prijelo kaj iz močvirja. »Ni vedel, da ji jemlje tisto, kar mora imeti vsaka žival, da ji jemlje ali pa da ji noče dati domovine, tudi tako borne, zamočvirjene domovine.« (249)¹⁷ Njen svet je bil visoko ograjen domači vrt, s hudim psom na dvorišču, velika spalnica, dobra kuhinja, očetova trgovina in hlev, kamor je le kdaj bežno pogledala. »V vasi najbrž še ni bila nikjer, [...] razen po naši ulici in do Črnskega kota, do mosta na potoku Črncu.« (240)

Avtor v refleksiji pripisuje Iluš, da je vse bolj zapadala »zavesti o vzvišenosti izvoljenega ljudstva« (246), pozablja pa, da se je Miškec punčke otepal tudi sam, kar je bilo kolikor toliko v skladu z razvojno razliko v njuni starosti, in tudi, da je še vnaprej odklanjal židovske sosede zaradi nekakšnega

16 V prvem razredu je takoj imela prednost, ker je že razumela madžarsko. Vsem v razredu je prevedla v poljansko narečje: »V školi mo gučali samo vogrski.« (Kranjec 1977, 255) in nato, da morajo naslednji dan imeti s seboj žepni robček. Ter da se bodo naučili moliti očenaš po madžarsko in madžarsko himno.

17 »Naš svet je bil tesen in vendar neskončno širok – pet korakov dolga in štiri široka soba, prenapolnjena z revščino, toda naše je bilo vse to močvirje, kjer sva se z Lojzom počutila tako neskončno prosta, tako bogata, bogatejša ko vsi kralji, ki jim ni nikdar dovolj sveta. [...] Za nas je bilo domovina, in če še tako revno, vendar dovolj bogata domovina.« (Kranjec 1977, 243)

proletarskega ponosa, saj ni bil pripravljen sprejeti niti v dobri veri zanj pripravljenega namazanega kosa kruha, naj se to zdi še tako junaštvo.

Štiri leta sta se v šoli še videvala, v sosedstvu pa bolj po naključju. Ob močvirski revoluciji je »Iluš že tako velika dekle, [da] vse razume, tudi tisto, česar jaz zdaj še ne morem, najbrž celo tisto, česar jaz nikdar v življenju razumel ne bom. Redko se srečujeva.« (413)

Ko z očetom in materjo bežijo iz vasi, se po Miškecu še komaj ozre: »[N]ikogar od nas ne bo potrebovala, naša revščina ji takrat ne bo mogla ničesar dati in njeni anjuš ne bo treba pripovedovati, kako da se ne smeva in ne moreva poročiti.« (245–246)

Med njima je nastal visok zid, kot da se je prav takrat »prebudilo v njej tisto židovsko, kar sta imela njen oče v tako obilni meri, mati pa ne mnogo manj. Enajstletna je ob usodnem dogajanju dozorela tako, kakor noben naš otrok od nje starejših, še manj njenih let ni mogel biti zrel.« (435)

2.3.3 Revolucija

Proti koncu prve svetovne vojne, ko je bilo današnje Prekmurje še vedno neločljiv del Madžarske in njeni grofje vsemogočni, ravno tako Žid, notar in žandarji, nikomur ni prišlo na misel, da bi bilo treba kaj spremeniti (Kranjec 1977, 367). A spremenil se je Žid. Postal je dober, človeški. »Kakorkoli sta z ženo tehtala stvari, sta prišla vselej znova do prepričanja, da sta bila poštena, nikomur nikake krivice, nič grdega.« (427)

»Manka néni, saj smo bili vedno dobri, ha? Z vsemi, ne? Vsakomur smo pomagali, če je le bila moč. Zdaj pa – –«

»Miška báči,« govori Žid našemu očetu, ko da bi tudi revež mogel kaj na svetu spremeniti. »A sem storil komu kaj hudega, ha? Skrbel sem, da smo Poljanci imeli vsega, čeprav je bilo tako težko dobivati. Zastonj pa spet nisem mogel dajati, a ne? Komu sem torej storil kaj žalega?« »Zakaj nas Poljanci ne morete?« me je vprašala Iluš, očitno tudi sama v skrbeh pred revolucijo.

»Pravijo, da bo reberija,« sem dejal v zadregi. »In najbolj proti vam, ker ste bogati in niste naše vere.« (418–419)

»Od česa bi pa vi živeli, če bi nas ne bilo tu in če se vas naša dva ne bi usmilila!« (440)

Lepa je bila s solzami v očeh in žalostjo.

»Nisva si rekla nobene besede več.«

»Ali je bila zgolj vera kriva, da se nisva mogla niti takrat rada imeti?«
(441)

»Večerja bo v Poljani,« so v metafori sporočili revolucionarji naravnost sosedu Židu Reichu. Ko ta pri revnem sosedu išče podporo, sosed pomodruje:

»Če bog sam nima nič proti njim, bodo prišli na večerjo, kot pravijo. Kralja ni, da bi povedal, kako je treba, predsednika [...] so nam ubili. No – kdo naj potem tu kaj opravi, ha?«
»Kdo pa bo zdaj mene čuval, ha, vas vprašam?«

Žid mu je hotel naprtiti odgovornost, da bi mu obvaroval hišo »poljanskih ciganov in razbojnikov«, čemur se je sosed uprl, češ da je kot vaški nočni stražar zadolžen za varstvo cele vasi proti ognju, za drugo pa ne.

V stiski se je Žid odločil za razprodajo, a malemu bobnarju, ki je to razglašal, so naposled svetovali: »Kaj boš to razglašal. Bomo že pregledali, kaj vse še ima. In – bili bi hudo neumni, če bi mu zdaj še plačevali. Kar povej mu, naj nam čim več vsega pripravi.« (432)

Žid Reich je z družino izza divje žive meje ob jarku med dvema sosedoma za kupom koruzišča spremljal ropanje lastne trgovine, kar so počeli bogatini, revni so še največ ostali doma.

Sosedje so vedeli za skoraj vse poskrite stvari. Nihče ni opazil, kdaj se je Žid vrnil. Očeta je z vojaki izsiljeval, naj pove, kdo je ropal po njegovi trgovini. Vojaki so grdo ravnali z vaščani, ko so pobirali nazaj pri Židu nagrabljeno blago.

2.3.4 Duhovno obzorje

Kranjca (1977, 246) draži pri »Židih« prizadevanje za lastno identiteto, ki jo on doživlja kot »zavest o vzvišenosti izvoljenega ljudstva«: »Zakaj tudi v tem našem močvirju so pripadali neločljivo nekemu izvoljenemu ljudstvu, ki noče deliti svoje usode z našo, hoče se jim drugačne, neke posebne, zvišene, boljše.« Do tu ostaja Kranjec znotraj duhovnega obzorja sosedu

Reicha, v nadaljevanju pa gre za avktorialno vrednostno interpretacijo, ki že v času nastanka ne bi mogla prenesti objektivne kritike. Privoščil si jo je lahko le kdo, ki je bil prepričan, da je njegovo stališče veljavno enkrat za vselej: »Niso mogli misliti, da si določajo to posebno usodo, da sami nad seboj izrekajo sodbo, da bodo postali žrtve svoje zgodovine, žrtev nesmiselnih tradicij te zgodovine in svoje miselnosti. Ali pa je vse to postajalo nesmiselno, šele v našem času pa postalo usodno?« (246)

Po drugi strani ga zajema nedoločen fatalizem: »Usodnost preteklosti in usodnost prihodnosti, morda zgodovinska, se začinja mimo nas, ne da bi bila za vse količkaj kriva ne Iluš ne jaz. [...] Že naslednji trenutek pa sva stopila vsak v svoje vrste – natančno ravno po tej usodni preteklosti opredeljena – ona otrok izvoljenega ljudstva, jaz otrok močvirja.« (247)

Presenetljivo je, da Kranjca ne vznemirja slovenska identiteta, ki je bila v dogajalnem času romana *Mladost v močvirju* za slovensko bit veliko bolj aktualna, in ostaja dosledno pri socialni motiviki njemu tako ljubega lokalno ozkega »poljanskega močvirja« (246). Ob njem ga kdaj pa kdaj prevzame objestnost: »Koliko širnejši, veličastnejši, bogatejši je ta moj svet od onega, ki ga ima Iluš.« (245) Ob primerjavi biblične zgodovine s prekmursko ga zajame taka ironija, da z njo spodkopava bistvo človeške vrste:

Poljanci nimamo zgodovine, spomin na tretje koleno v preteklosti je že bil pokopan, mrtev. Nismo imeli ne kraljev ne druge gospode; grofje, ki smo jim pripadali, so nas potrebovali zgolj za delo, za nikakršne drugačne namene, ne za vojsko ne za politiko ne za kulturo. Za nami je sama siva praznina. In ali smo takšni še bili ljudje, smo še spadali pod pojem človeka? (247)

Mi smo živeli v svojem močvirju tisoč let, ostali pa brez sleherne zgodovine, brez sleherne tradicije, ne od kod smo prišli, ne zakaj smo se ustavili ravno v tem močvirju, sproti smo brisali iz svojega spomina še svoje prednike kot neuporabno navlako. Nismo ustvarjali ne pesmi ne pravljič, še manj smo zmogli ustvariti kakšno biblijo, zgodovino in zakonik hkrati. (248–249)

Od kod prekmurskemu pisatelju tak kompleks manjvrednosti, da nedostojno prezira lastno preteklost, ko pa se njegova pokrajina ponaša z zanesljivo zgodovino Cirila in Metoda (Grivec 1927) in je po starem *Slovenska*

okroglina ohranila tako rekoč njuno jezikovno dediščino (Orožen 2010) in oblikovala lasten knjižni jezik (Jesenšek 2013) hkrati s svetopisemskimi prevodi v kar dveh variantah, pa tudi pesmi in pravljic (Rešek 1995; Kozar Mukič, Mukič in Kropelj Telban 2017) ji ne manjka?

2.4 *Režonja na svojem (1973)*

Motiviko ropanja židovskih trgovin, kar Kranjec duhovito ali ironično poimenuje »močvirske revolucije«, spremlja tudi motivika kraje oz. tatvine. Posebej pa je krivo prilaščanje osvetljeno v noveli *Režonja na svojem*.

Ko je Žid, Bergmann po imenu, prišel v vas, sta bila oba približno enako revna. Tridesetleten je prikoračil, suh v obraz, z ženi-co, podobno beračici. Vse, kar je imel, je prinesel v stari vreči na hrbtu. Postala sta soseda. V dvajsetih letih je Žid dodobra obogatel, njemu pa ni šlo kaj prida. »Režonja pred vojno ni bil njegov sovražnik. [...] Ko so drugi godrnjali nad Židom in ga kleli, je Režonja molčal in rajši še dalje delal pri njem, da je vsaj nekaj zaslužil.« (Kranjec 1973, 121).

Tačas ko je moral on v vojski tvegati glavo, je sosed Žid »prebil doma, češ da ga meče božjast. Nabral si je denarja in nagrmadil lepo premoženje.« (120) »Zdaj je prišel ta Bergmann k njemu, ves nemiren in nestrpen: 'Ali ste že slišali, Režonja? Razbiti nam mislijo in pokrasti, kar imamo! [...] Poslali so mi listek, da pridejo zvečer k meni na večerjo.' [...] 'Ne, bogme, to ne bo nič dobrega. In nerad bi bil zdaj na vašem mestu.' Režonji je ugajalo, da si je upal Židu povedati to v obraz.« (121) Ta pa mu, kot da je upravičen do njegove pomoči, ker da so v njegovi odsotnosti ženi »vedno pomagali«, skoraj ukaže, naj mu pomaga čim več poskriti in razprodati: »Dvajset let se že trudim in spravljam, zdaj naj bi mi pa odnesli -!« (122)

Režonja na to ni rekel niti besedice. Prav nič ga ni ganilo to Židovo tarnanje. Tudi on se že dvajset let trudi, nabira, se ubija; bil je v vojni zavoljo Židov in popov in grofov, a vendar od vsega nima prav nič in ne ve, kaj bodo čez mesec dni jedli. Žid pa je lahko državi dajal posojila, da bi zmagala. Brez dvoma pa vsega ni dal, ker Žid je Žid in rajši vidi, da država propade, kakor pa da bi propadel on. Toda

kljub tem mislim se Režonja ni obotavljal iti. Naposled je res, da mu je Žid pomagal. (122)

Vse domače kote in koticke so napolnili z opremo iz njegove hiše, tudi trgovina se je praznila, saj je Žid prodajal veliko pod siceršnjo ceno. »Ženske so nosile kakor s sejma. Tarnale so nad tem, da so taki ljudje v vasi, ki bi si upali razbijati. Pri tem so si vse ogledale za zvečer.« (122)

Židu se je nabralo denarja cele predale, drobiž pa je spravil v lesen okovan zabojček in ga že v mraku v vreči za hišo spustil v apnenično jamo z vodo ter se na Režonjin porogljiv nasvet skril v vaški mrtvašnici. Režonja se je čudil, kako so vaščani, pri belem dnevu mirni, zdaj zbesneli in se obrnili tudi proti njemu: »Ta je Židov, gleda, kdo kaj odnese, da mu potlej lahko izda. Po njem!« (124) Zagrozil jim je z revolverjem, nato pa iz apnenične vode neopazno potegnil zabojček denarja, saj je bil izpod domačega podstrešja priča Židovemu ravnanju z njim.

Čez en teden so vojaki zganjali skupaj ljudi in prinašali Židu nakradene predmete. »*Židinja je od* Režonjičke zahtevala ves sladkor in vse drugo, kar ji je bila poklonila. 'Tako,' je dejal Režonja proti Židu. 'Prej ste nam dali, zdaj pa nazaj. Lepa hvaležnost.'« (125–126) Privijali so ga zaradi izgubljene vreče z denarjem, toda ni se izdal in nič mu niso mogli dokazati. Z njim zna previdno ravnati. Izkoristi priložnost, da pridobi v last nekaj nekdanje grofovske zemlje. V mestu naleti na nekdanjega soseda Žida Bergmanna in mu je spričo tiste vreče denarja nelagodno. Žid pa odgovarja na njegovo vprašanje: »Tudi mi počasi rinemo dalje. Trgovino imamo in bolje se nam godi kakor na vasi. Tu ni takih ljudi, kot so bili tam, ki so vedno mislili, da jih goljufam in kako bi mi vse odnesli.« (133) Čez čas, ko je načel nerazrešeno vprašanje o izgubljenem denarju, se mu je Režonja izognil, ga spravil v zadrego zaradi podarjenega sladkorja, ki ga je Židinja zahtevala nazaj. »Najrajši bi čiknil pred Žida«, ko je ta izrekel kakor urok: »Naj bo, blagoslova ne bo prinesel, pa naj ga je odnesel revež ali bogatec. Naj mu živina v hlevu pogine in vse, kar je mogoče, naj se mu zgodi.« (134)

»Režonja si je že neštokrat dokazal, da je ta denar po vsej človeški in božji pravici njegov.« (135) Kljub temu mu vest ni dala miru: »Lahko si še tako pošten, nikamor ne boš prišel. Žid je bil nepošten, pa je prišel daleč. On je po malem jemal in nikdar ga ni pekla vest. Pri meni je ta razlika, da sem vzel

vse naenkrat. Oni je storil nešteto grehov, jaz samo enega.« (137) Še naprej ga vest draži: »Režonja je vzel denar, to prizna pred seboj. Pred svetom tega ne sme priznati, ker v svetu vlada še ista oblast, ki je začela vojno, in bi smatrala to Režonjevo početje za greh. Žid ni dal denarja Režonji, naj ga shrani. Če bi bil to storil, bi Režonja imel dolžnost vrniti, ker mu je bilo zaupano. Žid pa je to, kar je bil nakradel, skril. Bilo je golo naključje, da je Režonja videl in potlej vzel.« (138) Že je hotel skrivnost zaupati ženi, pa si je premislil. »Vedno bi moral misliti, da sem nekomu ukradel, pa čeprav Židu. Tudi on je človek,« (149) jo je speljal v drugo smer, da je z zadoščanjem vzkliknila: »Nikoli ne bi imela miru, ne ti ne jaz. Nam pa je bog tako dal dobro. In čisto vest imamo.« (149)

Režonja je s pridobljenim denarjem odpravil otroke z dobro doto, naredil hišo, dokupil še nekaj zemlje. In prav ta mu je dajala največ zadoščanja.

Pred koncem življenja se še enkrat sreča z Židom Bergmannom in postane mu jasno: »Žid ve vse. Le do živega mu ne more.« Njemu pa reče: »O vašem denarju ne bo nikdar nihče ničesar vedel. Ostalo bo skrito, čeprav sumite mene. Sicer pa, gospod Bergmann, vse to je zelo daleč. Vi ste si že napravili novega denarja. Zdaj ni čas, da bi mislili nazaj in poravnavali stare grehe. Vsak svojo pot najdemo v življenju.« (176)

2.5 *Rdeči gardist (1964, 1965, 1967)*

Če je v prejšnji knjigi Mišku Kranjcu starozavezna božja beseda odveč, se tu obregne ob novozavezno v svoji rodni pokrajini:

Fare so tu skoraj povsod dvojne, ko da za kaznovanje tega ljudstva ni dovolj en sam bog, poleg papinskega plebanuša mora biti še evangelistični farar. Ali pa zato, da bi bila pot do odrešenja krajša? Toda mar ni zdaj zemlja tisto, kar potrebuje ta človek? Ali pa boga s plebanuši? Notarje z žandarji? Grofe in Žide? Revščine prav gotovo ne potrebuje, toda te tudi doslej ni znal pregnati; ne – rešiti se je ni mogel nikdar. (Kranjec 1964, 19)

Še v času, ko mu ni ničesar več manjkalo, se nikakor ne more otresti otroške zaznamovanosti z revščino. Glavna tema treh delov *Rdečega gardista* je revolucija, ne zgolj močvirska, temveč z barvo ruskih boljševikov. Vanjo

je na intimni ravni vložen ljubezenski trikotnik, v katerem je v središču židovska hči *Bözi Goldensternova*. Pri njej od rodovne tradicije njen oče goji le še zahtevo, da hči sprejme katerega od židovskih snubcev, ki ji jih privablja k hiši. Ona se njegovemu mešetarjenju suvereno upre, ko ugotovi, da jim gre samo za denar.

V nekem prizoru madžarska žandarja poizvedujeta pri Böži, ali kaj ve o dezertarju, Štefu Prši. »Nekoč sta se vendar rada imela, kaj?« (31) »Csak gyermekkorunkban,« [Samo v otroški dobi] (32), se nasmiha Böži. V resnici jo novice o njem vznemirjajo. Še toliko bolj, ker jih spremlja nelagodje, da se bo odločalo med Madžarsko in Jugoslavijo, »o reberiji, in da bo treba z Židi obračunati. Vam menda ni vseeno – – v Marovcih razen vas ni nikakih Židov. Govori lahko pa le Prša. Ta je bil v Rusiji.« (32)

Komaj žandarja odideta, potrka on, Prša. Prepričan, da žandarjev ne bo nazaj, želi biti z njo. V otroštvu ga je imela noro rada. Sosedov na drugi strani hiše je bil preveč nasilen. Tekmovala sta za njo, dokler se ji Prša ni odrekel.

- »Pa če te imam rada?«

- »Kar očeta povprašaj ...« (34)

Ta je njemu že prej povedal: »Pod mojo streho mi že ne boste za zeta ne on ne ti ne kdo drug od krivovercev. Če pa bi dekle že odšla od mene, ne dobi od mene niti krajcarja. Kaj boš pri hiši z Židovko brez dote?« (34)

Vsiljivi sosed pa se ji je nalašč nastavljal in prostodušno žalil: »Ali ti ni nobeden všeč, ali pa te nobeden ne mara, kakor te vidi? [...] Ali pa nimaš dovolj dote? Židekom tvojega očeta je predvsem za denar, že zato, ker so vaše, židovske krvi. Revno te lahko samo jaz vzamem.« (35) »Mrzim te, [...] Tudi ti me nimaš rad – našo trgovino in gostilno bi rad, da ti ne bi bilo treba delati, si misliš.« (36)

S prvo svetovno vojno so prenehali prihajati židovski ženini. V vasi so vsi vedeli, da je revna in ne skriva blaga za konec vojne. Oba mlada soseda sta morala v vojsko, le da Prša še prej k vojakom, in ga sedem let ni bilo. Kadar je kdo od njegovih prišel v trgovino, je povprašala po njem. In zdaj je tu.

Oče pravi, da bo tudi pri nas revolucija ko v Rusiji, če vojno zgubimo. Le da bo pri nas, je rekel, poglavitno proti nam Židom: ko da smo mi krivi vojne –

Goldensternovi je najbrž niso krivi, [...] Vsaj ti ne – Židje nasploh so bili za vojno, na fronto so le redki, revni šli, bogati pa so dajali denar za vojno. Še na fronti so vojaki pripovedovali, kako doma Židje skrivajo blago po trgovinah, le bogatim in gosposdi še kaj dajo. (38.39)

Želela si je njegove bližine. On pa bi se pogovarjal le o revoluciji.

Bojim se Jugoslavije. [...] Mi smo Židje. Nimamo svoje domovine. Ni nam vseeno, kje živimo. Oče pravi, da nas po mnogih državah preganjajo. Madžarska nas ni preganjala. (39)

Prša enemu od plebanušev naroča: »Če bo revolucija, ne pomirjajte ljudi. Naj Madžari vedo, da smo za Jugoslavijo in da hočemo grofovsko zemljo.« Kritičen je do Židov, ker imajo skoraj vse trgovine, in ko so se on in drugi bojevali, so Židi skrivali blago pred ljudmi in obogateli. »In za Madžare so. Revnim Židom ne razbijajo.« (Kranjec 1964, 407–408)

Vsem se je zdelo primerno, da se bo revolucija začela v Beltincih. Cel dan je bila glavna cesta po Beltincih polna ljudi, ki so, kot da nekaj čakajo, stikali za vinom in si ogledovali zaprte, še posebej židovske trgovine, vsaj njihovim lastnikom se je tako zdelo.

Weissovka jih počaka kar pred trgovino. Nekdo v množici zahteva: »Odpri!« Židinja navzočim prostodušno pove, da je trgovino pred dnevi prodala »krščanskemu človeku«, le ključev mu še ni utegnila izročiti in bo to storila vpričo njih. Novi lastnik se želi predstaviti, »a mu je nekdo vpadel v besedo: 'Pusti tisto, Pintarič – kristjan, Slovenec, Žid ali kar že. Če ne boš cigan, te vprašamo – to povej pred vsemi!'« (377–378)

Jasno je postalo, da se bo »reberija« nadaljevala v vseh večjih krajih z Židi trgovci, nazadnje tudi v Soboti, kjer so nekdanje postavali pred trgovinami in vabili mimoidoče vanje. Zdaj tudi Židje nimajo blaga ali ga nočejo pokazati, da bo na razpologo za še hujše čase, ko bo vse še dražje.

Prša si je z rusko izkušnjo revolucijo drugače predstavljal! Tu pa prazni-
jo trgovine. Med revolucionarji je tudi Pršev tekmeč pri Bōži. Tovarišem
je naročil, da je treba zvečer razbiti tudi njeno trgovino. Prši o tem ni nič
povedal, že zato, ker mu je že pred dnevi dejal:

- »Takim revnim, kot je Bōži, pa res ne bomo razbijali.«
- »Zato ker te je rada imela?«
- »Ne – revna je. Nikomur ni delala škode.« (425)

Nekako pokroviteljsko se je nameraval oglasiti pri Bōži, a ga je njen oče
prestregel:

- »Kar začni, če si prišel razbijat.«
- »Ni kaj, ni kaj pri Goldensternu. Ste imeli srečo, da si niste nako-
pičili blaga.«
- »Ne laži – sem slišal nekaj, da se tudi tu pripravljate. Smo vam
Židje najbolj napoti?«
- »Ne ne, Goldenstern. Ne Židje. Bogatini, grofje, fabrikanti, trgovci,
vsi, ki so si grmadili bogastvo od revežev, in vsi, ki so to blago zdaj
začeli skrivati.« (430–431)

Bōži ga ogovori: »Revolucije delaš, Štef. [...] In proti nam Židom,« (431)
mu očita, čeprav ji zatrjuje, da proti bogatim in gospodi. Kljub zagotovi-
lom dveh domačih voditeljev »revolucije« so si nahujskani fantje v uborni
gostilni, ko ni bilo drugega, privoščili vina in razbijali po hiši, da so se njeni
lastniki zatekli k sosеду.

- »Lepo si napravil z nami,« je rekla Bōži. [...] »Smo ti bili hudo napoti!
In še zdaj zvečer si rekel – samo proti bogatim! Ha! Kaj pa so naši
ti tvoji lumpje pri nas? Kakšno bogastvo? [...] In to – praviš, je re-
volucija?« [...] »Če so bili žejni [...] naj bi prišli – dala bi jim, kolikor
bi zmogla. Kaj pa je bilo treba razbijati meni, ha?« »Mislila sem, da
je revolucija kaj drugega!« (435)

Prša ji daje prav, da se ni zmotila. »Najmanj pa je revolucija, če naši
Marovčani mislijo, da so delali revolucijo, ko so razbili tebi okna, popili
vino, plesali na muziko, in če ti je kdo odnesel kak lonec.« (Kranjec 1965, 10)

Goldensternova Böži si je morala priznati, da ima Pršo še zmeraj noro rada, čeprav se ob pogledu nanj v njej mešajo jeza nanj, užaljenost in obup. Ta pa ji razlaga: »Zemljo sem hotel dati ljudem, siromakom. Da ne bi večno živeli v revščini. Tudi mi smo ljudje. In k Jugoslaviji bi morali.« (Kranjec 1965, 12)

Böži: »Kje pa je potem naša domovina, če Madžarska to ni?«

Prša: »Vi ste lahko doma po celem svetu; kjer so pač ljudje in vas ne preganjajo – tam je vaša domovina. Mi pa smo Slovenci in naša domovina je lahko samo Slovenija ...« (12–13)

Böži se je ustrašila Joška Kolenca, ki »se ji je vedno vsilil v življenje, si vse jemal z njo vred proti njeni volji«. Groza in bes sta jo obšla: »Ko si mi vse razbil, ko me je tudi nebo znova udarilo pri starših, prihajaš, da me boš do kraja izmučil.« (137) Vse življenje je imela rada samo Pršo, čeprav je vedela, da ji po vsem, kar se je zgodilo, ni dosegljiv. V zadnjem pogovoru z njo je sočuten, zato ga je zbolelo, kar ji je dejal oče:

- »Sama boš ostala med tujimi ljudmi – –«

- »Smo ti vsi tako tuji?«

- »Židje smo povsod tujci.«

Prizadela ga je do užaljenosti. In ji je dal vedeti, da se mora tudi sama potruditi za to, da se kje ukorenini. »Človek si mora ustvariti domovino, kjer živi, celo še, če nima nikjer prave. Tu si se rodila ko jaz –« (291)

V Soboti se v novih razmerah Židje vključujejo v politiko. Poleg treh, štirih uradnikov še odvetnik Ritsher, menda »bolj iz špekulativnih namenov ko iz srca. Je pač Žid.« (Kranjec 1967, 39) Poleg njega omenja »Žida Hirschla na bančnem uradu« (71). Podatka sta pomembna zaradi dejstev, da zasedajo v novih okoliščinah postavljanja nove države, Jugoslavije, Židje nove pozicije in niso več zgolj trgovci.

Po očetovi smrti je Böži začutila strašno praznino v svojem domu. Nič drugega si ni želela, kot da se Prša kdaj zgleda pri njej, in srečna je bila, da se je kdaj dotaknil z roko. »[K]o da se prava, vroča ljubezen šele zdaj prebujata v njej.« (102) Kolenc se je obnašal, kot da je že gospodar pri hiši.

Ona pa je mislila na Pršo. Z njim bi bila srečna. Upala je, da ji bo nekega dne priznal: »Rad te imam, Bōži. Zdaj pa namesto Prše Kolenc.« (562)

Tudi tokrat. Poslednjič.

2.6 *Ljubezen Heli Weiszove (1973)*

Po propadlem socialnem statusu je Heli »hči bogatega Žida«, ki so jim kmetje »leta osemnajstega izropali veliko trgovino na vasi in stari je pobegnil in povedel s seboj hčerko in ženo. Tu v mestu je hotel začeti znova, a je kmalu umrl.« (Kranjec 1973, 28–29) Osirotela hči se je v sili razmer oprijela ovdovelega trgovca in se dala krstiti: »Ne zaradi vere, temveč zaradi moža.« (28) Že po treh letih je s tremi otroki ostala sama. V vdovskem stanu jo poišče »Šamu Reich, majhen Židčič« (31). »Njegova mati, Židinja, je imela nekaj časa tudi trgovino, ki pa je propadla. Tedaj se je preselila k Weiszovim in fant je bil napol hlapec pri njih. Ali to ju ni motilo, da ne bi gojila velike ljubezni vse dotlej, dokler se Šamujeva mati ni odpravila z njim dalje po svetu.« (31) Njuna židovska preteklost je komaj omembe vredna, če se ne bi izrazila v svetopisemski besedni zvezi: »Pustiva tega soproga, naj se sprehaja v Abrahamovem naročju.« (33) Nato preideta na že znano obdobje uničevanja židovskih trgovin na prekmurskem podeželju: »‘Tam smo propadli,’ je vzdihnila in se spomnila, kako drugače bi lahko bilo, da jim niso razbili. ‘Razbili so nam in odnesli, kar je bilo v trgovini.’ ‘Sodrga, kajpa!’ je vzkliknil. ‘Heli, da ti mimogrede povem: hudo se godi nam Židom po svetu. Tako zaničevan rod smo.’« (34) Šamu Reich pa ji tudi vrne za žalitve, ki jih je z njene strani prestala njegova mati: »‘A kaj pravim, mi. Saj ti nisi več naša. E, Heli, Heli! Moja mati se je svoje čase spečala z nekim katoličanom, saj se vidi, da nisem čiste krvi – pa kaj ste ji vi tedaj vse izrekli.’ ‘Žališ me,’ je dejala. ‘Nisem mogla drugače. Sama sem bila. Ali naj bi živela, kakor živi tu neka Sidi? Izbrala sem vendarle boljšo pot.’« (34) Nekoč razvajena, ni pa nič več obvladala težkega položaja in finančno stisko rešuje z moškimi, ki ji prihajajo blizu. Končno si z nekdanjo mladostno ljubeznijo zamišlja in že načrtuje poroko, a jo surovo prepreči eden njenih prejšnjih naključnih ljubimcev: »Kdo pa je on, Židčič, Židek, bog ga vedi, od kod se je priklatil. Malce si bo opomogel, potem pa zbogom.« (44)

Zdaj je spet sama in dozorela. Kranjec kot da z užitkom spremlja propadanje nekega rodu.

Sklepna primerjalna analiza

1. Najprej na teološki ravni: Smej velikodušno in ponižno daje besedo Judu, da ta katoliškemu bogoslovcu razloži, čemu je zadržan do Jezusa. Njegova slepa hči pa pije iz evangelija.

2. Oba, Kranjec in Smej, spoštljivost do *Biblije* izkažeta tako, da zadržke do nje v njuni literaturi izrekajo otroci. Njim pač ni mogoče zameriti ne-umestnih vprašanj, na katera niti modri in učeni ne morejo odgovoriti.

Škof Smej, vsestranski poznavalec še posebej prevodov Biblije v prekmur-ske knjižne različice, si to hudomušno privošči ob nekaterih odlomkih, s katerimi bistri dijak Ferenc (Franc) Kodila spravlja v zadrego svoje učitelje:

- »Kako to, da kače, se pravi strupene kače, v tistih 40 dneh v ladji niso pičile Noeta in njegovih? Kdo je v ladji dajal živalim, kot so ovce, hrano? Kako to, da volk, ves sestradan, ni požrl jagnjet? Ali je Noe vzel za vse svoje, za osem ljudi, dovolj hrane za 40 dni in noči?« [Prim. 1 Mz 7,2-4]

- »Dvanajstletni Jezus se je v Jeruzalemu ob vüzenskih svetkih izgubil. Tri dni ga sveti Jožef in Marija iščeta. Kje je prenočil dva dni? Pri sorodnikih in znancih ga nista našla ...« [Prim. Jn 9,1.6-7.11]

- »Od rojstva slepemu Jezus pomaže z blatom oči in mu reče, naj gre in se umije v Siloi. Šel je torej in se umil, in ko se je vrnil, je videl. – Moje vprašanje je, kako je mogel že tako in tako slep, povrh še z blatom premazanimi očmi iti sam daleč do Siloe? Kajti šele ko se je v Siloi umil, je spregledal.« [Prim. Lk 3,41-48] (Smej 2012, 139.140)

3. Kranjec kot avtor, ki se je od določenega obdobja naprej odločil gojiti zamero do krščanstva,¹⁸ iz antireligioznih, in ne antisemitskih razlogov¹⁹ v svoji literaturi ironično obravnava vse, kar izhaja iz judovskega kulturnega kroga, katerega temelj je *Biblija*.

Zato ob njej pikra pripomba: »Biblija za šolsko porabo vsaj na prvi pogled ni mogla biti nevarna za naše duhovno življenje, celo da bi nam širila obzorje. Mikavno je pred nami odgrinjala davnino vse od same ustvaritve sveta.« (Kranjec 1977, 93)

Kranjec daje vedeti, da je bilo domače branje šolske biblije popolnoma laično, med drugim najbrž najbolj namenjeno hitremu osvajanju madžarščine: »Iz židovske biblije, nam za šolo prirejene, smo si izluščili čudovite zgodbe in se prerekali zastran njih, za nas je bila to ena sama bujna povest.« (242) V avtobiografskem romanu obuja spomine na njeno družinsko branje, s čimer, se zdi, sta iznajdljiva starša otrokom preganjala lakoto. Dobro je,

18 »Zapovedi in prepovedi stopajo v naše življenje hkrati ko mrtve in kot žive ograje, ki kjerkoli butamo vanje. Kar je zapovedal in prebrnil sam bog ali po Mojzesu, kar je za tema zapovedal ali prepovedal njegov prvorojeni sin Jezus in kar je k vsemu dodala cerkev v svoj modrosti po papežih in dodaja še dandanašnji po njih, ki so božji namestniki na zemlji – vse to je lepo zbrano v katekizmu ...« (Kranjec 1977, 99)

»Tudi proti desetim božjim zapovedim. Za ljudi v močvirju bi jih bilo dovolj mnogo manj.

Ne kradi, ne ubijaj, ne laži, ne obrekuj drugega – –

[...] Malo nam je bilo mar, kako je z bogom [vedno pisano z malo!] in koliko je teh bogov vobče, kako je s sveto trojico – so li to trije bogovi ali le tri osebe v enem bogu, zaradi nas bi lahko v nebesih sedelo več, kar mnogo bogov, če bi se razumeli med seboj. Tudi svetih zakramentov bi zaradi nas lahko bilo več ali pa tudi manj. Zaman so nam zapovedovali k maši vsako nedeljo, večkrat na leto k spovedi, ko pa nismo imeli v čem. Zaman vse vzvišeno pripovedovanje o nebesih, ko pa smo si jih zamišljali ko silno širok travnik spomladi, poln sadnega drevja, kjer pa ravno tako ničesar ne smeš, kot nisi smel na zemlji, ker nebesa vendar niso bila in ne bi mogla postati naša last.« (Kranjec 1977, 100)

»Čemu nam vse to gosposko razkošje, ko bi pa mi tudi z bornimi nebesi bili kar zadovoljni. Živeli smo utesnjeno, bilo je, ko da se država in cerkev trudita predvsem zaradi nas poljanskih revežev s svojimi katekizmi, s prepovedmi in zapovedmi – ko bi za nas bilo potrebnih nekaj čisto drugačnih, vsaj stati bi morale na čelu vseh drugih, zapisane z velikimi črkami:

LJUBI SAMEGA SEBE VSAJ TOLIKO, DA SE NE BOŠ PO NEMARNEM PONIŽEVAL NE PRED DRUGIMI NE PRED GOSPODO – NE BERAČI ZA SLEHERNO DROBTINO, KI JO VIDIŠ, RAJE SI JO PRISLUŽI VSAJ Z ROKAMI – NE KRADI TISTIM, KI IMAJO MANJ OD TEBE, CELO PA MU NE KRADI, ČE SO GA ZADELE ŽE DRUGE NESREČE – NE TLAČI ČLOVEKA ŠE GLOBLJE V NESREČO, ČE JE ŽE DO VRATU V NJEJ – NE KAŽI ZA DRUGIM S PALCEM DESNICE, ZASE PA SI NE POLAGAJ LEVE DLANI NA SRCE, VSAKDO SE BO OZRL NAJPREJ ZA TO LEVICO PA VIDEL, DA NIMAŠ SRCA – NE OBREKUJ DRUGEGA, MORDA PA JE ŠE VEDNO BOLJŠI VSAJ OD TVOJIH OTROK, ČE MISLIŠ, DA DO TEBE NE MORE BITI BOLJŠI – a morda bi se zadnja morala glasiti: BLIŽNJEGA VSAJ SPOŠTUJ, ČE GA ŽE NE MOREŠ RAD IMETI –« (Kranjec 1977, 101)

19 Kranjec ni antisemit, je pa kritični opisovalec židovstva, kot je kritično opisoval vse, kar je po njegovi presoji zaslužio kritiko. Njegova kritična presoja in podoba tega rodu sta po svoji naravi etični in socialni in ju ni mogoče povezovati niti z njegovo zgodnjo krščansko vzgojo niti z nacistično rasno ideologijo (Zadravec 1988, 95).

da pisatelj prevzame nase odgovornost za ironično interpretacijo njenih posameznih odlomkov. Že prve strani izzivajo pri starejšem bratu Lojzu resne pripombe, ki jim mati in oče nista kos, zato se znajdetata drugače: »Ko boš velik, boš lahko bral tudi biblijo. Zdaj si preneumen za njo.« (94) Po vznemirjenju se branje nadaljuje in Lojz še zmeraj vse zgodbe prestavlja v njihovo lastno okolje. Miško pa znova in znova pokvari idilično ozračje z vprašanji, ali imajo v raju pogače. Otrok je pač lačen: »[K]o je ljubi bog ustvarjal ribe v močvirje in ptice na drevje po tem močvirju, je najbrž pozabil, da ptice pozimi ne gnezdiijo²⁰ in da otroci pozimi ne moremo bositi za ribami v vode.« (98)

Kranjec tu hkrati izrablja priložnost za kritiko brezbriznosti do domače preteklosti: »Beremo, oživljamo tujo davnino, ko je naša bližnja, še bolj davna, zavita v popolno temo, sivino, brez junakov in brez svetnikov, celo brez razbojnikov. Zgodovina? Kakšna le! Ki se po njej podijo zamirajoči brezglavci in kjer le še smrt hodi s koso okrog, joka ponoči čez ravnino, še vedno pobira revne otroke.« (98)

Medtem ko je vsaj njemu krepila bujno domišljijo, je po njegovem pripadnika Abrahamovega rodu utesnjevala: »Žid Reich pa iz biblije ni znal napraviti nič drugega ko to, kar je zanje v resnici bila: zgodovina, zakonik, kjer ne smeš ničesar spremeniti. [...] Biblijo v hebrejščini je spraval v omaro, knjigo modrosti, zgodovino, je spremenil v mrtvo knjigo, poznal vse modrosti iz nje, toda jih je spreminjal v katekizem, v pravila življenja, v visoko ograjo, ki ne vidiš čeznjo.« (242.243)

4. Kranjec večplastnost njenega sporočila že vnaprej odklanja, prav kakor z njo na življenje in smrt povezan življenjski slog pri naslednikih tistega rodu, med katerim je nastala. To sam celo eksplicitno priznava: »Vedno me bo mikala ta boleča zgodba, in vendar se ji bom vedno izmikal in najbrž tudi za vselej izmaknil. Nekoč zato, ker nisem vsega do kraja doumel, kasneje pa, ker sem preveč doumel? Ker me bo motila njihova izvoljenost, izbranost²¹ po bogu in zgodovini? Po nečem, česar mi vobče nismo imeli!« (248)

20 Sicer so dečki pobijali ptice in jim pobirali jajca iz gnezd. Tudi pri Kranjcu so navzoči taki motivi.

21 Če v dogajalnem času romana *Mladost v močvirju* v drugem desetletju 20. stoletja (še?) ni bilo oza-veščeno, se zdi današnjemu kristjanu težko sprejemljivo, da bi bil kakšen narod, rod, posameznik od Boga manj izbran kot drug.

Kljub temu da vedno znova našteva, kaj vse ga pri njih moti, Kranjčeva refleksija o njih deluje tudi kot nekakšno opravičevanje: »Toda ali je bilo že vnaprej odločeno, da morajo za vsako ceno postati žrtev revolucije, ali pa le niso ničesar storili, da bi se ji bili umaknili s poti? Ali pa je bilo oboje?« (441)

5. Prav tako je težko sprejeti, da bi zato ne imeli domovine, ker da so brez nje bolje shajali. »Židje so zavzeli cel svet, toda domovine si niso ustvarili nikjer, ker je niso potrebovali. Potrebovali pa je niso, ker so mogli brez nje bolje živeti. Niso vedeli, [...] kako krvav davek bodo nekoč plačali ravno zaradi pomanjkanja še tako borne domovine [...]. Bili so izvoljeno ljudstvo, toda brez domovine, imeli so staro zgodovino, vse od prvega človeka so jo navezovali, toda dvakrat pregnani s svoje zemlje, si je tretjič niso znali poiskati, še tako zamočvirjenega močvirja, da bi se zrasli z njim.« (249)

6. V skladu z družbenim nazorom, za katerega se je odločil, je bila revolucija Kranjcu ljuba literarna snov. Tiste prave, uvožene iz Rusije, njeni prekmurški kreatorji niso dočakali, pač pa so doživeli »močvirsko revolucijo«, ki je bila navadno ropanje, izraz pohlepa, lakomnost, strast s simbolnim poimenovanjem »večerja«. Ne najbolj revni, vaški proletariat, temveč tisti, katerih lačne so oči, vdirajo v židovske trgovine in grabežljivo odnašajo trgovsko blago, pri tem ga veliko pomendrajajo in poteptajo ter naredijo škodo trgovcu in sebi.

7. Neimenovani Žid (*Pesem ceste*), Žid Aron Hohner (*Pisarna*), Žid Reich (*Mladost v močvirju*), Žid Bergmann (*Režonja na svojem*) so variacije ene in iste najbrž realne osebe s tipičnimi lastnostmi, ki mu jih pripisujejo revni sovaščani: bogat, samopašen, skop. V vas pride reven, kot so sami, in nepošteno bogati na njihov račun. Taka sta njihova razlaga in vtis za njegovo gospodarsko sposobnost in iznajdljivost.²²

Prav tako se iz romana v roman ponavljajo scene z vojaki, v varstvu katerih se omenjeni židovski trgovci vrnejo le toliko, da dobijo večino nagrabljenega blaga nazaj. Krivi ali nekrivi so deležni kazni, sami pa se z družino odselijo v mesto.

22 Podrobnejša razčlenitev omenjenih literarnih oseb bi pokazala Kranjčevo oblikovalno nadarjenost.

8. Stalna figura ob teh »večerjah« je izjema. Ropanje zmeraj spremlja revni sosed, ki zaradi službene dolžnosti varuje vas in si ne dovoli nobenega nepoštenega dejanja, ga pa kljub njegovim prepovedim zagrešijo njegovi domači. Ko ugotovi, da se niso držali njegovih navodil, zahteva, da pridobljeno blago (milo, sladkor), četudi v majhnih količini, vrnejo. Kranjec se tu po zaslugi svojega poštenega očeta izkaže za globoko etičnega avtorja. Tudi zato, ker se znova in znova vrača k tej motiviki. To je najbolj izpostavljen v noveli o Režonji, ki mu prisvojeni Židov denar teži vest, čeprav z njim potegne družino iz revščine in si svoje ravnanje razlaga z razredno družbeno logiko.

9. Jožef Smej kot da hoče popraviti oz. dopolniti Kranjčevo enostransko podobo o pripadnikih izvoljenega ljudstva v nekdanji ogrski/madžarski pokrajini, poseljeni s Slovenci, judovsko problematiko povzdigne v duhovno območje. Jakob Gonai st. se je poročil s kristjanko, a ga je zaradi potujočega godca pustila na cedilu in mu pustila njuno slepo hčerko Rebeko. Oče jo kljub razočaranju dosledno vzgaja v krščanstvu in tudi sam prebira Sveto pismo ne le Stare zaveze, temveč tudi evangelije. Njemu se pri njih kaj zatakne, medtem ko hčerka Rebeka živi iz njihovega sporočila.

Čeprav ji v Smejevem biografskem romanu Franc Ivanocy nedvoumno dá vedeti, naj ne računa nanj, iz spoštovanja njene ljubezni do njega po nekaj desetletjih njen oče v času hude madžarizacije, ko zaradi prizadevanja za enakopravnost slovenščine preganjajo duhovnika Ivanocyja, temu z velikodušno odločitvijo izkaže ljubezen v dejanju in resnici, ko mu reši dom.

10. Le *Goldensternovi Bóži* Kranjec nikoli ne oponese kakšne lastnosti, ki ga pri židovskih dekletih tako motijo. Ali zato, ker je tako ubožna (!), da ji oče celo ne more preskrbeti židovskega para, ali zato, ker jo obletavata dva samooklicana revolucionarja? Franc Zadravec pravi, da hoče Kranjec v *Rdečem gardistu* pobotati kmete in Žide (1988), vendar se mu to ne posreči.

Weiszova Heli se ne more več ponašati s pregovorno *poštenostjo*, s katero se po Kranjčevi interpretaciji ponaša njen rod, in tudi *vzvišenost* ji po njegovem več ne pripada (Kranjec 1973, 29). V noveli o njej se z dveh vidikov dotakne razmerja med judovstvom in krščanstvom na eksistencialni ravni.

Pravzaprav smo priča razkranjanju vrednot, ki jih zagovarjata obe veji svetopisemske tradicije. Iz pregledane literature ni zaznati, da bi ta problem kje širše razvil.

11. Kranjec se zaveda delikatnosti,²³ s katero obravnava židovsko problematiko v svojih knjigah, toda mimo resnice, kakor jo je o Židih zaznala njegova osebna življenjska izkušnja, ne more. Vtis pa je, da je šlo pri tem tudi za njegov psihološki vozel, ki ga ni bilo mogoče razvezati in pozdraviti rane: »Židje, toda če so ostali Židje, niso znali biti niti sosodje.«²⁴ (Kranjec 1977, 429)

Zgodba o mali Iluš, ki si želi sosedovega fantiča pri igri in se ne sramuje iti z revno opravljenim z roko v roki v prvi razred, je ena najlepših scen iz Kranjčeve proze. Vtis je, da je vzvišenost, ki jo avtor pripisuje premožnim sosedom, lahko tudi projekcija lastne večvrednosti do njih. Zakaj jim kar naprej očitati »vzvišenost in izbranost med vsemi narodi na svetu« (248), če pa jo je poslednjič z njeno materjo vred, ki mu je puščala namazan kruh, da se je kot otrok raje igral z njeno hčerko, doživel in prezrl! – lačno in v popolnoma brezpravnem položaju, ko sta v drugi svetovni vojni po njegovi vasi obubožani prosili za preživetje. Je razumljivo! Nacisti so prebivalcem to prepovedali, in za Kranjca kot agitatorja KP²⁵ je bilo to še toliko bolj nevarno!

Toda zakaj že vnaprej podoživljati njun tragični konec? Je to napisano z obžalovanjem ali škodoželjno: »Stara se bo poslednjič nasmehnila, poslednjič bodo zablesteli njeni zlati zobje, ki jih bo za leto dni esesovec še živi izbijal iz čeljusti, vtaknil v svojo škatlo 'zlatnine', če bo seve priromala

23 »Težko je o Židih, celo po tej vojni, pisati resnico, po šestih milijonih požganih, po v zaplombiranih vagonih zaprtih, tako ali drugače pobitih, po sentimentalnih dnevnikih in romanih in še bolj sentimentalnih filmih. Sleherno resnico pisati o njih nehote vrže nanj, ki si to drzne, mučno senco, lahko postane škodljivo v času, ko so še žive rasne zastrupitve. Toda vprašanje je, če ni bolj škodljivo resnico zakriti.« (Kranjec, v Zadavec 1988, 96)

24 »Da, vsekakor je bilo grdo. Toda nič manj grdo, morda le še grše, je bilo, da smo jim garali deset let za cunje, za pokvarjene stvari in naposled – česar Žid ni mogel razprodati [...] Pomagali smo mu reševati in v resnici rešili dovolj, da je za leto dni lahko začel znova, ne da bi ga bila revolucija kaj naučila. In navsezadnje – mar nismo s tem, ko smo jim pomagali, udarili po revoluciji sami, pa naj je bila takšna ali drugačna?« (Kranjec 1977, 445)

25 Komunistične partije.

do taborišča. – Tudi Iluš se bo poslednjič nasmehnila, celo tako klecnila s kolenom ko v otroških letih.« (248)²⁶

12. Miško Kranjec se je izvil iz prvotno krščanskega habitusa in postal izrazito socialno angažiran pisatelj. To je zaznamovalo tudi njegovo stališče do Židov, ki jih imajo njegove literarne osebe kot revni vaški ljudje za izkoriščevalce.

13. Kljub temu vsaj za tukajšnji namen upoštevana Kranjčeva literatura daje veliko priložnosti za primerjavo z literarnim opusom Ivana Cankarja. Začne se že z njuno revščino, nadaljuje s številnimi asociacijami v njuni kompoziciji in motiviki ter doseže vrh v izjemni etični občutljivosti.

14. Jožef Smej je že kot katoliški duhovnik zavezan evangeljskemu poslanstvu, ki mu tudi drugi vatikanski koncil do sorodnih verstev narekuje dialoško držo.²⁷ Judje iz njegove literature so globoko verne in etične osebe s pridihom tragičnega.

26 Njej in podobnim v spomin knjiga. Zdravec, Bojan. 2017. *Vladekova pot v neznano. Kronika židovske družine iz Murske Sobote*. Ljubljana: Salve.

27 O tem priča tudi Smejev prevod pesniške zbirke *Iz dežele daljne* (Salve, Murska Sobota 2018) nekdanjega murskosoboškega odvetnika, humanista in pesnika, madžarskega Juda, dr. Sandorja Valyija (1883–1944).

Reference

- Enciklopedija Jugoslavije.** 1983. Zv. 1. Izdaja v slovenskem jeziku. Zagreb: Jugoslovanski leksikografski zavod.
- Grivec, Franc.** 1927. *Slovanska apostola sv. Ciril in Metod*. Ljubljana: Apostolstvo sv. Cirila in Metoda.
- Jesenšek, Marko.** 2013. *Poglavja iz zgodovine prekmurskega jezika*. Zora 90. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti.
- Kozar Mukič, Marija, Dušan Mukič in Monika Kropelj Telban.** 2017. *Pripovedno izročilo Slovencev v Porabju*. Slovenski pravljničarji 2. Ljubljana: Založba ZRC.
- Krabonja, Boris.** 1995. Kdo je Jud?. *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 47: 789–810.
- Kranjec, Miško.** 1934. *Pesem ceste*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.
- . 1950. *Pisarna*. Ljubljana: Prešernova knjižnica.
- . 1964; 1965; 1967. *Rdeči gardist*. 3. zv. Murska Sobota: Pomurska založba.
- . 1973. Ljubezen Heli Weiszove. V: *Izbrano delo*. Zv. 1, 27–58 Ljubljana: Mladinska knjiga.
- . 1977. *Mladost v močvirju*. Ljubljana: Mladinska knjiga; Pomurska založba.
- Leksikon.** 1996. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mlakar, Anja.** 2019. *Skrivnostni tujec in demonski sovražnik: Drugi in drugost v slovenski slovstveni folklori*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Orožen, Martina.** 2010. *Kulturološki pogledi na razvoj slovenskega knjižnega jezika*. Zora 74. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti.
- Pogled na stari Velehrad [Velegrad?].** 1885. *Slovan* 2: 205–506.
- Rešek, Dušan.** 1995. *Brezglavjeki*. Glasovi 9. Ljubljana: Kmečki glas.
- Smej, Jože.** 1980. *Po sledovih zlatega peresa*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- . 1992. *Psalmi vaškega župnika*. Slovenske večernice 142. Celje: Mohorjeva družba.
- . 2012. *Ivanocyjeva skrivnost*. Tišina: Župnijski urad.
- Štepec, Marko.** 1995. Srečanja z Judi. *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 47: 811–827.
- Valenčič, Vlado.** 1992. *Židje v preteklosti*. Ljubljane. Ljubljana: Založba Park.
- Valyi, Sandor.** 2018. *Iz dežele daljne*. Murska Sobota: Salve.
- Zadravec, Bojan.** 2017. *Vladekova pot v neznanu: Kronika židovske družine iz Murske Sobote*. Ljubljana: Salve.
- Zadravec, Franc.** 1988. *Poet prekmurskih ravnin: Miško Kranjec 1908–1983*. Murska Sobota: Pomurska založba.

